

DOI: <https://doi.org/10.36719/3005-3137/8/258-263>

Aytən Həsənova

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

<https://orcid.org/0009-0002-4073-8854>

ayten.hesenova@mail.ru

Qəbələ şivələrinin lüğət tərkibində tarixi dövrlərin izləri

Xülasə

Hər hansı bir dil onu yaradan xalqın tarixi ilə sıx surətdə əlaqədardır. Məhz buna görə də dildə, onun lüğət tərkibində bu və ya digər xalqın tarixini, yadellilərə qarşı mübarizəsini, adət və ənənələrini, məişət tərzini və s. əks etdirən yüzlərcə söz vardır. Bu cəhətdən dialekt və şivələr daha zəngin materiala malikdir; çünki dialekt və şivələrdə qədim dövrlərin izləri, arxaik sözlər ədəbi dilə nisbətən uzun zaman qorunub saxlanır. Digər tərəfdən dialekt leksikası başqa dillərin təsirinə az məruz qalır, öz “saflığını”, demək olar ki, mühafizə edib saxlaya bilir. Buna görə ki, canlı danışmaq dilini, dialekt və şivələrimizin leksikasını öyrənmək, buradakı sözlərin etimologiyasını müəyyənləşdirmək, toponimik adları tədqiq etmək, qədim dövrlərin qalıqlarını meydana çıxarmaq mühüm məsələlərdən biridir. Qəbələ şivələrinin özünəməxsus səciyyəvi fonetik və morfoloji xüsusiyyətləri olduğu kimi zəngin və rəngarəng lüğət tərkibi də vardır. Qəbələ şivələrində işlənən sözlərin bir qismi böyük sahədə yayılmışdır; başqa bir qismi isə nisbətən kiçik ərazini əhatə edir. Elə sözlərə də təsadüf edilir ki, onlar ancaq tək-tək kəndlərdə işlənir. Lakin məsələ sözün nə qədər sahəni əhatə etməsində deyildir. Bir leksik vahid kimi bunların hamısı əhəmiyyətlidir.

Açar sözlər: *şivə, söz, tarix, lüğət tərkibi, köhnə, yeni*

Ayten Hasanova

Azerbaijan State Pedagogical University

<https://orcid.org/0009-0002-4073-8854>

ayten.hesenova@mail.ru

Traces of historical periods in the vocabulary of Gabala dialects

Abstract

Any language is closely related to the history of the people who created it. That is why the language, its vocabulary includes the history of this or that nation, its struggle against foreigners, customs and traditions, lifestyle, etc. There are hundreds

of words that reflect. In this respect, dialects and dialects have richer material; because traces of ancient times and archaic words have been preserved for a long time in dialects and dialects compared to literary language. On the other hand, the dialect lexicon is less influenced by other languages and can almost preserve its "purity". That is why it is one of the important issues to learn the living spoken language, the lexicon of our dialects and dialects, to determine the etymology of the words here, to study toponymic names, and to uncover the remains of ancient times. Gabala dialects have their own unique phonetic and morphological features, as well as a rich and colorful vocabulary. Some of the words used in Gabala dialects are spread over a large area; another part covers a relatively small area. There are also words that are used only in individual villages. But the issue is not how many areas the word covers. All of them are important as a lexical unit.

Keywords: *dialect, word, history, vocabulary composition, old, new*

Giriş

Dilimizin başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi , Qəbələ şivələrinin lüğət tərkibində də tarixi dövrlərin izlərini göstərən sözlər işlənməkdədir. Həm də tarixi dövrlərin izləri daha çox tayfa məfhumunu və qohumluq münasibətlərini bildirən adlarda, köhnə təsərrüfatla bağlı olan sözlərdə, köhnə ay, gün adlarında və s. özünü göstərir. Eləcə də köhnə ictimai quruluşla, köhnə həyat və məişətlə bağlı olan sözlər müasir ədəbi dilimizin lüğət tərkibindən çıxmış və yeni sözlərlə əvəz olunmuşdur. Lakin dialekt və şivələrin, o cümlədən Qəbələ şivələrinin lüğət tərkibində bu qəbildən olan bir sıra sözlər hələ də yaşamaqdadır (Bayramov, 2015, s. 10).

Tədqiqat

1. Tayfa, nəsil məfhumunu bildirən sözlər

Qəbələ şivələrində tayfa, nəsil məfhumunu bildirən aşağıdakı sözlər işlənir; *tayfa* (Qəbələ, əksər kəndlərdə), *toxum* <nəsil> (Qəbələ, əksər kəndlərdə).

2. Qohumluq əlaqələrini bildirən sözlər

Qohumluq terminləri, qohumluq münasibətlərini bildirən sözlər leksikasının ən qədim qatına aiddir. Qəbələ şivələrində işlənən qohumluq terminlərinin əksəriyyəti müasir ədəbi dilimizdə də mövcuddur. Lakin bəzi elə qohumluq terminləri də vardır ki, onlara ədəbi dildə təsadüf edilmir.

Qəbələ şivələrində işlənən qohumluq terminlərini ümumi ənənəyə uyğun olaraq iki qrupa ayırmaq olar: a) qan qohumluğuna aid terminlər; b) nigah qohumluğuna aid terminlər (Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələri, 1967, s. 20).

a) *Qan qohumluğuna aid terminlər*

Ana // ciji (Qəbələ, Kürd), ata// dədə, baba, ulu baba, nənə, nəvə, nəticə, kötüş¹cə, qaqa// qardaş// dadaş (böyük qardaş mənasında),(Qəbələ), qardaş oğlu, qardaş qızı, bacı (əksər kəndlərdə), bacoğlu, bacıqızı, xala, xalaqızı, xaloğlu, dayı, dayoğlu, dayı qızı // dayqızı,əmi, əmoğlu,əmi qızı // əmqızı, bibi.

Qohumluq terminlərinin bir qismi morfoloji yolla, yəni lıx (fonetik variantları ilə) şəkilçisinin köməyi ilə yaranmışdır. Həm də morfoloji yolla əmələ gələn qohumluq terminləri ögeylik münasibətini bildirir; məs.: analıx (ögey ana), atalix (ögey ata), qardaşdix (ögey qardaş), bacılıx (ögey bacı), oğullux (ögey oğul), qızdix (ögey qız) (Abbasova , 2006, s.50).

Morfoloji yolla qohumluq terminlərinin yaranması türk dillərinin Cənub-qərb qrupu (Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz) üçün səciyyəvidir.-lıx şəkilçisi əslində qan qohumluğu terminlərindən qan qohumluğu olmayan mənə daşıyan ikinci bir termin əmələ gətirir.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Cənub-qərb qrupuna daxil olan başqa türk dillərində olduğu kimi, Azərbaycan dilində, onun dialekt və şivələrində, o cümlədən Qəbələ şivələrində də -lıx şəkilçisi qan qohumluğunu bildirən termin-sözlərə əlavə olunaraq, eyni zamanda digər bir mənə-dostluq mənası da ifadə edir; məs.: *qardaşdix* sözü ögey qardaş mənası bildirməklə yanaşı, çox yaxın dostu da deyilir və s. (Bayramov, 2011, s.72).

b) *Nigah qohumluğuna aid terminlər.*

Arvat (əksər kəndlərdə) // xanım // xatın // xatun . *Gəlin*, *yezənə* (əksər kəndlərdə) , *göy*. *Göy* sözünə müxtəlif fonetik variantlarda, demək olar ki, bütün türk dillərində rast gəlmək mümkündür. *Qaynana* (əksər kəndlərdə) // *qəynənə* , *qaynata* (əksər kəndlərdə) // *qəynətə* , // *qəynata*, baldız, bacanax (əksər kəndlərdə).

Quda- gəlin və yeznənin ailələri üçün qarşılıqlı işlənən qohumluq terminidir. Gəlin və yeznənin ailələri bir-birini *quda* adlandırırlar. *Quda* sözü də əksər türk dillərində işlənir və eyni mənəni ifadə edir.

Əmi dostu əminin, *dayı dostu* dayının xanımını bildirmək üçün istifadə olunur.

Yengə- toy günü gəlini oğlan evinə aparən qadına deyilir.

Elti- iki qardaşın xanımları bir-biri üçün elti hesab olunur. *Elti* sözü eyni mənada müasir türk dildində də işlənir (Bayramov, 2011, s. 60).

3. Köhnə çəki və ölçü vahidlərinin adlarını bildirən sözlər

Qəbələ şivələrində köhnə çəki və ölçü vahidlərinin adlarını bildirən bir sıra sözlər işlənməkdədir. Bu sözlərə əsasən yaşlı insanların nitqində, danışığında təsadüf olunur; məs.: *tağar* (iyirmi pud), *girvənkə*// *girvəngə* (400 q), *misqal* (*az miqdarda*;1 *misqal*-1*çimdik*), *qulac* (*qulac-qulac saçları var-uzun-uzun saçları var*), *çərəx*¹ (1

çərəx¹ -20sm) (əksər kəndlərdə) (Bayramov, 2019, s.40).

4. Köhnə fəsil, ay və gün adları

Ay adları: bö:x¹ çillə (qışın birinci 40 günü), kiçix¹ çillə (qışın ikinci ayının son 20 günü), çillə vəçə (qışın son ayı), bozay, keçiqıran (mart), qora bişirən ay (avqust), quyrux doğan ay (avqustun ikinci yarısı), no:ruz (bahar), qara yaz (baharın əvvəlləri) (Bayramov 2022, s.202) ;

Gün adları: şəmbə, bazar, noxu bazarı (bazar ertəsi), xas (çərşənbə axşamı), çərşəmbə, adna (cümə axşamı), cümə (əksər kəndlərdə).

Günün vaxtları: ilkindi (axşam üstü), günorta, alatoranlıq (yenicə işıqlanan vaxt),obaşdan (səhər tezdən), gecə, şər qarışanda (Bayramov , 2020, s.100).

5. Köhnə vergi adları

Töycü (Qəbələ, bütün kəndlərdə), *mülk vergisi* (Qəbələ, bütün kəndlərdə) (Bayramov, 2011, s. 320).

6. Köhnə vəzifə, rütbə adları və başqa ictimai

əlaqələri bildirən sözlər

Dilimizin başqa şivələrində olduğu kimi, Qəbələ şivələrinin də lüğət tərkibində köhnə vəzifə adlarını və ictimai əlaqələri bildirən bir sıra sözlər hələ də işlənməkdədir. Bu sözləri əsasən yaşlı insanlar keçmiş haqqında söhbət etdikləri zaman işlədirlər; məs.: *gedə* (nökər), *bəy*, *hampa* , *baqqal*, *zəkat*, *fiti.rə*, *məşəbəyi* , *nəçəlnix¹* ,*goburnat* , *yaso:l* // *yasoul*, *kətxuda*, *sud*, *xozeyin*, *qaradovoy*, *mirzə*, *ağa*, *xan* və s. (Əliyev, 2003, s. 349).

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Qəbələ şivələrinin lüğət tərkibində əmələ gələn dəyişikliklər

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ictimai həyatda baş verən dəyişikliklər, yeniliklər öz ifadəsini Qəbələ şivələrinin lüğət tərkibində də tapmışdır. Yeni ictimai quruluşu, yeni istehsal üsulunu və həyat, məişət qaydalarını əks etdirən çoxlu miqdarda söz, ifadə yaranmışdır. Bu söz və ifadələr ədəbi dil vasitəsilə dialekt və şivələrə, o cümlədən Qəbələ şivələrinə də keçmiş, onun lüğət tərkibini zənginləşdirmişdir. Qəbələ şivələrinin lüğət tərkibində işlənən bu kimi söz və ifadələri iki qrupa ayırmaq olar: a) ədəbi dil vasitəsilə keçən sözlər; b) dialektin özündə yaranan sözlər (İslamov , 1968 , s.125).

a) Ədəbi dil vasitəsilə keçən sözlər

Ədəbi dil vasitəsilə Qəbələ şivələrinə keçən söz və ifadələr şivənin fonetik xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq müəyyən dəyişikliyə uğramışdır; məs.: *Əməx¹ günü*,

əməx¹ kitapçası, kalxoz sədri, istixanovçu (yaxşı işləyən şəxs), uşax baxcası, uşağ öyü, sərgi, kət saveti // kənt soveti, qəhrəman ana, Sosyals Əməyi Qəhrəmanı, siyasi dərs, manqa başcısı, taxılbiçən, taxıldöyən, yerölçən, əmanət kassası, kaminis // komnis partiyası, öhdəçilix¹ ,mədəni tovla, təlimatçı, ali məkkəmə, ali savet, maliyə işçisi, emte:s, tarla düşərgəsi, komnis əməyi birqadası, televizor (Kərimov, 2004, s. 212).

b) Dialektin özündə yaranan sözlər

Ədəbi dil vasitəsilə keçən sözlərdən başqa, ayrı-ayrı bölgələrdə bir sıra yeni sözlərin yarandığını da görə bilərik ki, belə sözlərə Qəbələ şivələrində də rast gəlmək mümkündür (Şirəliyev 1968, s.215).

Şivələrdə yaranan sözlər dilimizin sözdüzəltmə vasitələrindən istifadə edilərək əmələ gəlir. Bölgələrdə yeni həyat və məişətlə əlaqədar olan məfhum və anlayışlara, əşya və abadanlığa şivənin özündə yeni adlar verilir; məs.: *aylıxçı* (Qəbələ, əksər kəndlərdə)- aylıq əməkünü alan, bir ayda 30 əməkünü alan, *yaş kağızı, maşın dingi*- çəltik döyən, çəltikdən düyü hasil edən maşın, *su dingi*- çəltik döyən, çəltikdən düyü çıxaran alət, *ayax dingi*-çəltikdən düyü çıxaran, *su dəyirmanı*- taxıl üyüdüb un düzəldən alət , *qurdabaxan*-barəmə qurdlarını yoxlayan təlimatçı, *işığabaxan*-mantyor və s.

Bu sözlər ictimai həyatda baş verən dəyişikliklərlə bağlı olaraq dilimizdə artıq işlənir (Rüstəmov, 1961, s. 175).

Nəticə

Göründüyü kimi, Qəbələ şivələrində elə qədim sözlər vardır ki, onlar müasir ədəbi dilimizdə işlənir. Yaxud müasir ədəbi dildə bu və ya başqa mənada işlənən bir söz burada tamamilə başqa mənə daşıyır. Bəzən də söz ədəbi dildəki mənası ilə yanaşı, dialektə əlavə mənə və ya mənalar ifadə edir. Bir sözlə, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi dilin ən qədim dövrlərinə aid söz və ifadələri mühafizə edib saxlayan zəngin və qiymətli leksik qatlara malikdir. Ümumiyyətlə, dialekt və şivələrimizin leksikası zəngin bir xəzinədir. Bu xəzinəni tədqiq edib öyrənmək həm nəzəri, həm də əməli cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Ədəbiyyat

1. Bayramov İ. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları, Bakı: ADPU, 2015, 93 səh.
2. Azərbaycan dilinin qərb qrupu şivələri, Bakı : Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1967, 282 səh.

3. Abbasova R. Azərbaycan dilinin Qubadlı şivələri, Bakı:” Çinar-Çap” nəşriyyatı, 2006, 204 səh.
4. Bayramov İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası(Dərs vəsaiti)- Bakı: Elm və təhsil,2011, 120səh.
5. Bayramov İ. Azərbaycan dialektologiyası (frazeologiya,leksikoqrafiya, söz yaradıcılığı), Bakı: ADPU, 2019, 73 səh.
6. Bayramov İ. Azərbaycan dialektologiyası, Ankara: İKSAD, 2022, 451 səh.
7. Bayramov İ. Azərbaycan dili şivələrinin leksikası , Bakı : Elm və təhsil, 2020, 148 səh.
8. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası, Bakı: Elm və təhsil, 2011, 440 səh.
9. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri, Bakı: Elm, 2003,580 səh.
10. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti , Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968 , 275 səh.
11. Kərimov Ş. Azərbaycan dilinin Çənbərək və Karvansaray şivələri. Bakı, “Nurlan”, 2004, 362 səh.
12. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları (Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti), Bakı: Maarif, 1968, 421 səh.
13. Rüstəmov R. Quba dialekti, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1961 , 283səh.

Daxil olma tarixi: 10.08.25

Qəbul tarixi: 25.09.25